



Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2021

İnan GÜMÜŞ

Öğr. Gör. Dr., Isparta Uygulamalı
Bilimler Üniversitesi / Türkiye
inangumus@isparta.edu.tr



<https://orcid.org/0000-0002-6124-8881>

Türk Düşünce Sisteminde Çoban, Koyun ve Kurt Metaforlarının Soykütütsel Analizi: Eski Türk Yazıtlarından Eski Anadolu Türkçesine

Genealogical Analysis of Shepherd, Sheep and Wolf Metaphors in Turkish Thinking System: From Old Turkic Inscriptions to Old Anatolian Turkish

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15.05.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 05.07.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.08.2021

Atıf/Citation

GÜMÜŞ, İ. (2021). Türk Düşünce Sisteminde Çoban, Koyun ve Kurt Metaforlarının Soykütütsel Analizi: Eski Türk Yazıtlarından Eski Anadolu Türkçesine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (2), 1394-1414. <https://doi.org/10.34083/akaded.937492>

Atıf/Citation

GÜMÜŞ, İ. (2021). Genealogical Analysis of Shepherd, Sheep and Wolf Metaphors in Turkish Thinking System: From Old Turkic Inscriptions to Old Anatolian Turkish. *Journal of Academic Language and Literature*, 5 (2), 1394-1414. <https://doi.org/10.34083/akaded.937492>



Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Genellikle söz sanatları ya da anlam değişimleri içerisinde ele alınan metafor, bir kavramın yerine benzerlik, analogi, yakınlaştırma, çağrışım, karşılaştırma vb. ilişkilere dayalı olarak başka bir kavramın kullanılması biçiminde tarif edilir. Dilin zihinsel gücünü gösteren metaforlar, kaynak bakımından dilsel olmakla birlikte dili aşan bir yapı göstererek düşünceyi ve zihinsel süreçleri de kapsamaktadır. Sosyal ve kültürel öğelerin etkisi bağlamında her dilin metafor üretme kapasitesi vardır. Çağdaş metafor anlayışı çerçevesinde George Lakoff ve Mark Johnson tarafından geliştirilen kavramsal metafor kuramında dilin soyutlamaya dayalı oluşturduğu sistemle insanların dünyayı algılayış biçimleri arasında koşutluk bulunmaktadır. Bu bağlamda toplumların değişim ve dönüşümlerini, süreklilik ve kırılmalarını metaforlar aracılığıyla çözümlemek mümkündür. Konuya -yazınsal metinler özelinde- Türk kültürü açısından yaklaştığımızda Türk dili yadigarlarının sunduğu metafor dünyasından yola çıkarak Türk kültürünün gelişim çizgisini ve Türk düşünce sistemini takip etmek mümkün görünmektedir. Bu makalede, belirtilen tasarım ve amaç doğrultusunda Türk edebiyatında *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforlarının siyasi bir figür olarak gelişimi üzerinde durulmuş; bu metaforlara siyasi bir içeriğe sahip olma sürecinde hangi anlamların yüklendikleri, yazınsal metinlerin sunduğu malzemeler ışığında değerlendirilmiştir. Bu noktada eski Türk yazıtlarından yola çıkılmış ve Batı Türkçesinin ilk halkasını oluşturan Eski Anadolu Türkçesi metinlerini içine alacak şekilde bir sınır belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: metafor, soyut düşünce, pastoral iktidar, çoban, koyun, kurt.

Abstract

Metaphor, which is generally discussed within the context of figures of speech or meaning changes, instead of a concept, is described as the use of another concept based on the relations of similarity, analogy, convergence, connotation, comparison, etc. The metaphors that show the abstraction power of language are linguistic in terms of resources, but also include thought and mental processes by showing a structure that transcends language. In the context of the influence of social and cultural elements, every language has the capacity to produce metaphors. In the conceptual metaphor theory developed by George Lakoff and Mark Johnson within the framework of the understanding of contemporary metaphor, there is a parallelism between the system formed by language based on abstraction and the way people perceive the world. In this context, it is possible to analyze the changes and transformations of societies through metaphors. When we approach the subject in terms of Turkish culture, especially literary texts, it seems possible to follow the development line of Turkish culture and the Turkish thought system, starting from the world of metaphors presented by Turkish language relics. In line with the design and purpose stated in this article, the development of the metaphors of shepherds, sheep and wolves as a political figure in Turkish literature is emphasized; what meanings were attributed to these metaphors in the process of having a political content were evaluated in the light of the materials provided by the literary texts. At this point, a border has been determined to include Old Anatolian Turkish texts, which constitute the first period of Western Turkish, based on old Turkic inscriptions.

Keywords: metaphor, abstract thought, pastoral power, shepherd, sheep, wolf.

Giriş

Ferdinand de Saussure'ün dil fenomenine ilişkin belirlemeleri modern dilbilimin doğuşuna zemin hazırlamış ve Saussure tarafından temelleri atılan yapısalcılık akımı, sonra gelenler tarafından da geliştirilmiştir. Yapısalcılık ve göstergebilimin ilkeleri toplumsal bilimlerin öteki alanlarına da uygulanır hâle gelmiştir. Antropoloji, sosyoloji, mitoloji, folklor, iletişim bilimleri gibi çok geniş bir yelpazede insan birikimini ve kültürel dokuları merkeze alan tüm disiplinlerin kuramsal arka planının bir parçası olmuştur. Konuya dil incelemeleri penceresinden yaklaşıldığında dilin kavramsal boyutunun gösteren ve gösterilen ilişkileri üzerinden yorumlanması düşüncesi, yerini giderek dilin toplumsal bağlamıyla birlikte değerlendirilmesi anlayışına bırakmaya başlamıştır. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dil incelemelerinde yapısalcılığın önelediği gösteren ve gösterilen ilişkisinin ötesinde, dilsel gerçeklik üzerinde yoğunlaşmaya başlanmış ve dilin toplumsal bağlamından kopuk düşünülmemeyeceği anlayışı ön plana çıkmıştır (Büyükkantarcioglu, 2006, s. 121). Bu noktada dilleri, ait oldukları toplumların ve kültürlerin temel kodlarının taşıyıcısı olarak değerlendirmenin ve yazılı ya da sözlü bütün dil incelemelerinde bu hususu dikkate almanın gerekliliği vurgulanmıştır. Toplumsal dokunun/gerçekliğin dille inşa edildiği ya da dilde yapılandığı göz önüne alındığında bu gereklilik daha da belirgin hâle gelecektir.

Postyapısalcılık olarak adlandırılan bu yeni eğilimde dilin toplumsal gerçekliğin inşasındaki rolünün belirlenmesi temel amaçlardan biridir. Bu noktada dilbilim, dil olgusunun yanında toplumsal bilimlerin öteki disiplinlerini de içerecek şekilde genişleme alanı bulmuştur. Bu durumun oluşmasında toplumsal olayların bilimsel açıdan incelenmeye başlanmasının (Vardar, 2001, s. 10) etkili olduğu söylenebilir. 1960'lı yıllardan sonra dilbilimcilerin, tümce düzeyinin ötesinde dilin daha büyük birimlerine önem vererek söylem ile ilgilenmeye başlamaları (Kıran, 1986, s. 149-150) ve özellikle 1970'li yıllarda başta Gunther Grass olmak üzere İngiltere'de East Anglia Üniversitesinde çalışan bir grup dilbilimcinin öncülüğünde dil fenomeninin toplumsal, tarihsel ve politik süreçleri üzerinde durulması gerektiği düşüncesi (Büyükkantarcioglu, 2006, s. 121) yapılan çalışmaların istikametinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

Toplumsal gelişmelerin ve süreçlerin dil aracılığıyla çözümlenmesi bir anlamda soykütüğü çalışmalarını da beraberinde getirir. Bir toplumun dinamiklerinin belirlenebilmesi toplumu geçmişten günümüze var eden sürekliliklerin, kırılmaların, kopmaların ve dönüşümlerin incelenmesiyle mümkün olabilecektir. Sözü edilen tüm bu süreçlerin soykütüğü, ancak ve ancak toplumların kültürel belleklerini oluşturan eserleri aracılığıyla çıkarılabilir. Tam da bu noktada dil, biçimsel bir işleve sahip olmasının yanında asıl olarak *geçmişin* birikimlerini *şimdiye* taşıyarak yeni bir gerçeklik kurma işlevine (Berger ve Luckmann, 2008, s. 58) sahip oluşuyla öne çıkar. Bu sahiplik, dilin aşkın bir fenomen olarak konumlan(dırıl)dığını ve “burada ve şimdi” olmayan çeşitli nesnelere “burada kılmaya” muktedir (Berger ve Luckmann, 2008, s. 58) olduğunu gösterir. John Searle de dilin toplumsal gerçekliğin kuruluşundaki rolüne değinmiş ve toplumun bilişsel ve kültürel arka planını oluşturan gerçeklik ve doğruluk varsayımlarının o toplumun dili tarafından şekillendirildiğini (Koca, 2007, s. 541) belirtmiştir. John W. Murphy'nin “(...) toplumsal gerçekliğin kimliğini en iyi ‘söylem-

figür' ifadesi dile getirir. Başka bir deyişle, gerçeklik narin bir biçim alan söyleme dayanır." (2000, s. 93) tespiti belirtilen kurgu içerisinde anlam kazanır. Kısaca ifade etmek gerekirse "koca bir dünya, dil aracılığıyla herhangi bir anda gerçek hâline getirilebilir." (Berger ve Luckmann, 2008, s. 58).

Dil incelemelerinde ya da dilbilim çalışmalarında göz önünde bulundurulması gereken asıl husus görünenin arkasındaki gerçekliği ortaya koymak, bir diğer ifadeyle söylemle biçimlendirilmiş gerçekliği yakalamak olmalıdır. Söz konusu öneme bağlı olarak bu çalışmada *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforlarının eski Türk yazıtlarından Eski Anadolu Türkçesi metinlerine uzanan süreçteki görünümü belirlenmeye çalışılacaktır. Bu görünüm içerisindeki süreklilikler ve kırılmalar saptanmaya çalışılacak, konuya zihniyet dönüşümü bağlamında yaklaşılacaktır.

1. Dil ve Düşünce İlişkisi

İncelemenin kuramsal altyapısını oluşturan metafor konusuna geçmeden önce metaforun zihinsel süreçle olan ilgisinden dolayı dil ve düşünce ilişkisine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi dil, yalnızca toplumsal iletişim işlevi olan bir araç değil, aynı zamanda düşüncenin gün yüzüne çıkmasına da aracılık eden (Ahanov, 2008, s. 43) bir olgudur.

"İnsan dil aracılığıyla düşünür. Dil gerçek hayattaki nesne ve durumların, bu nesne ve durumların sayısız belirti ve ilişkilerinin insan düşüncesindeki şekilleri sayılan ve düşünce imgelerini gösteren maddi araç olarak işlev görür. Mesela, kavram insan hafızasında seslerin belli bir şekilde birleşmesiyle, yani söz aracılığıyla saklanır. Seslerden oluşan söz, belli bir nesne veya durum kavramının insan hafızasındaki maddi şeklidir." (Ahanov, 2008, s. 53).

Dil bu noktada sürekli olarak soyut düşünceler tasarlar ve bir felsefe/düşünce sistematigi oluşturmak için kelimelerin belirttiği düşünceleri soyutlaştırır (Vendryes, 2001, s. 29). Joseph V. Vendryes'in Antole France'ın *Epikuros'un Bahçesi* adlı yapıtından aktardığı şu ifadeler, insan dilinin soyutlamaya dayalı yapısının maddi dünyaya dayalı olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır:

"İnsan dilindeki bütün kelimeler başlangıçta maddi dünyaya ve gözle görülür elle tutulur bir benzetiyeye dayanıyordu. Yola düz, doğru; keçi yoluna eğri, bükürü denmesiyle ilk ahlaki düşünceler dile getirilmiştir. Metafizikçilerin en yüksek derecede soyutlamayı ifade etmek için yarattıkları adlar bile kelime hazinesinin bu maddeci çerçevesini aşmazlar. Bugün de bir yanlarıyla eski çağların benzetilerine bağlanırlar." (2001, s. 29).

Soyutlamaya dayalı dil üretimlerinin maddi hayattan yola çıkılarak oluşturulduğu ve buna bağlı olarak da ileri dil öğelerinin meydana geldiği varsayılabilir. Özellikle erken dönemlerde her toplumun pratikleri, yaşam koşulları, doğayı algılayışları ve doğaya karşı olan tutumları farklı olmuştur. Bu noktada düşünce sistematiginin oluşumunda sözü edilen faktörler göz ardı edilemez. Toplumsal yapı ve sosyo-kültürel özellikler dilin düşünce sistematigini yansıtmada (Sinanoğlu, 2009, s. 103) başat sayılır.

Bu cümleden olarak dilin soyut düşünce üretimlerinde bulunması da doğrudan toplumsal hafızayla ilgili görülebilir.

Dil ve düşünce arasındaki ilişkinin toplumsal düzlemde incelenmesi, Batı'da 18. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Özellikle antropolojinin gelişimi konuya bilimsel bir zemin hazırlamıştır. Esaslı olarak ilk defa Wilhelm von Humboldt, dil ve düşünce ilişkisinde toplumun ve kültürün belirleyici rolünü vurgulamış, Humboldt'un bu görüşleri 20. yüzyıldaki dilbilim ve öteki toplumsal bilimleri de etkilemiştir (Büyükkantarçoğlu, 2006, s. 28-30). Bu noktada dil ve düşünce ilişkisini toplumsal pratikler/koşullar ve kültürel yapılar doğrultusunda incelemeye çalışan araştırmacılar arasında Amerikalı antropolog Franz Boas, İngiliz insanbilimci Bronislaw Malinowski, Amerikalı dilbilimci Edward Sapir, Sapir'in öğrencisi Benjamin Lee Whorf (Büyükkantarçoğlu, 2006, s. 27-28) gibi isimler sayılabilir. Öz bir şekilde ifade etmek gerekirse toplumların gereksinimleri, doğaya karşı olan tutumları, birikimleri/birikitirdikleri ve buna bağlı olarak meydana getirdikleri kültürel öğeler dil kullanımları ve doğal olarak da düşünce yapılarıyla doğrudan ilişkilidir. Hatta toplumsal pratikler doğrultusunda dil kullanımı ve düşünce sistematığı, birbirini bütünlenecek şekilde ve birbirine koşut olarak yapılanmıştır denebilir.

2. Kuramsal Arka Plan: Metafor Teriminin Anlam Alanı

Kaynaklarda eğretilme/iğretilme, istiare ve deyim aktarması gibi farklı terimlerle karşılanan metafor, öncelikle bir anlam olayı olarak görülmüştür. Dilin soyutlamaya dayalı gücünü gösteren metaforlar, ileri dil öğeleri arasında değerlendirilebilir. Metaforun oluşum sürecinin arka planına geçmeden önce dilbilim sözlüklerinde ne şekilde tanımlandığına bakmak yararlı olacaktır.

Dilbilim sözlüklerinde ilk olarak dikkati çeken husus metaforun, bir kavramı işaret eden bir sözcük yerine kısmî benzerlik ilişkisine dayalı olarak başka bir sözcüğün kullanılması (Toklu, 2003, s. 97; Aksan, 2007a, s. 183; Güz vd., 2007, s. 89-90; Ahanov, 2008, s. 106; Hengirmen, 2009, s. 116; İmer vd., 2013, s. 114; Huber, 2013, s. 177) şeklinde tarif edilmesidir. Buradan hareketle de metaforun bir değişmece olduğu vurgulanır. Aslında burada kastedilenin karşılıklı bir değişme olmadığı açıktır. Konuya gösteren ve gösterilen ilişkisi çerçevesinde yaklaştığımızda gösterenin, gösterilen ögenin yerine (Karaağaç, 2013, s. 466) geçici ya da daimî olarak ikame edilmesi söz konusudur. Bir anlamda aktarma olayından söz edilebilir ki bu özelliğinden dolayı kimi dilbilim kaynaklarında deyim aktarması terimiyle karşılanmıştır.

Metafora anlambilimsel açıdan baktığımızda bir tür benzetmeyle (teşbih) karşılaşmaktayız. Burada esas olan husus, kendisine benzetilenin ifade edilerek benzeyenin kastedilmesidir. Metaforu benzetmeden ayıran nokta ise benzerlik bildiren sözcüklerin kullanılmamasıdır. Bu bağlamda eksiltme (Aydın, 2014, s. 115) olarak da değerlendirilen metafor, her ne kadar aralarında benzerlik ilişkisi kurulan öğelerden oluşsa da bu benzerlik ilişkisini çözümlenebilmek, Rıza Filizok'un deyişiyle "ilhamla keşfed[ilebilecek] şairâne sezgiy[e]" (2001, s. 120) ihtiyaç duymaktadır. Toplumların bu sezgi düzeyine ulaşmaları elbette birden olmamıştır. Doğayla olan bağlantılarının

güçlenmesi, düşünce sistemlerinin gelişmesi gibi faktörler metafor üretiminde etkili olmuştur. Sözcüklerin temel anlamlarından sıyrılıp metaforik anlam kazanmaları bir sürecin sonunda meydana gelir. Metaforlarda doğadan insana, insandan doğaya ya da doğadan doğaya olacak şekilde bir akış söz konusudur. Doğadaki çeşitli durumları, oluşumları ve olayları anlatmak için kullanılan *baş, göz, burun, dil, ağız, diş, ayak* vb. sözcükler bunlara örnektir. Metaforun bir diğer yönü, doğayla ilgili öğelerin insan için kullanılmasıdır. Hayvan adları ya da doğadaki nesnelerin niteliklerini yansıtan sıfatlardan hareketle oluşturulan ve insanlar için kullanılan *inatçı keçi, ne keçidir o, kuzu, domuz, kurt, tilki, öküz, eşek* gibi sözcükler (Aksan, 2007a, s. 184) bu türden metaforik kullanımlardır.

Metaforun temel olarak neyi içerdiğine göz attıktan sonra düşünsel arka planına değinmek yararlı olacaktır. Metafor terimi, bizde daha çok istiare ya da deyim aktarması başlıklarında bir söz sanatı, anlam olayı ya da belagat imkânı olarak ele alınmıştır. Batı’da ise metafora felsefi planda yaklaşılarak “hakikatin kendisi” ya da “bilgisi” olacak (Demir, 2009, s. 88-89) biçimde değer yüklenmiştir. Metafor sözcüğünün kökenine bakıldığında Eski Yunancadaki *meta* (üzeri-ne) ve *phrein* (taşımak) sözcüklerinden oluştuğu görülmekte ve bir ‘şey’in bazı yönlerinin bir başka ‘şey’e taşındığı anlamı ortaya çıkmaktadır. Buradaki taşınma ya da aktarımın da zihinsel/dilbilimsel bir süreci (Cebeci, 2019, s. 10) işaret ettiği belirtilmelidir. Bu noktada metaforun belagat ya da retorikten bazı noktalarda farklılaştığı görülmektedir:

“Çağdaş metafor teorisi, metaforun sadece bir söz sanatı olmadığını, dilin ve insan zihninin en temel çalışma biçimlerinden biri olduğunu gösterir. Ayrıca diller arasındaki asıl farklılıklardan birinin de doğayı, dünyayı metaforik olarak kavramlaştırma, anlaşılır kılma noktasında olduğunu görmek mümkündür.” (Akşehirli, 2010, s. 4).

Ahmet Naim Çiçekler ve Timur Aydın, retorik ya da belagat ile çağdaş metafor kavramını karşılaştırarak bu iki yaklaşım tarzı arasındaki farkları üç maddede toplamışlardır: “Metaforun; **a)** dille değil düşünceyle ilgili bir mesele olduğu, **b)** retorik bir araç değil dünyayı anlamlandırmamıza yarayan bir bilişsel süreç olduğu, **c)** yalnızca benzerlik ilişkisine dayanmadığı” (2019, s. 16) görüşlerini ileri sürerek çağdaş metafor kavramının çok boyutlu ve daha kapsayıcı nitelikte değerlendirildiğini ifade etmişlerdir.

Konuya felsefi açıdan yaklaşıldığında Nietzsche’nin *metafor, dil, insan* ve *bilgi* üzerine geliştirdiği düşünceler, metafor kavramının çok boyutlu yapısına işaret etmekte ve metaforun salt söz sanatı ya da anlam olayı olmadığını ortaya koymaktadır. Nietzsche dilin doğasıyla ilgili incelemelerini, bilgi arayışımızın kendisini “metafor oluşturmaya yönelik (...) temel insanî güdü”de temellendirir. Dilin kendisini insanın metafor yaratma kapasitesi olarak görür ve insan bilgisinin yalnızca dil vasıtasıyla mümkün olabileceği (Schrift, 2002, s. 6) görüşünü savunur. Buradan hareketle bütün insan etkinliklerinin temelinde yatan şeyin yaşamın tüm katmanlarına yayılan metaforlar olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim George Lakoff ve Mark Johnson’un tespitlerine göre metaforlar, gündelik hayatta sadece dilde değil, düşünce ve eylemde de paygın olarak (2015, s. 27) varlık bulmaktadır. Metafor çalışmalarına yeni bir boyut kazandıran ve geliştirdikleri

düşüncelerle çağdaş metafor teorisinin temellerini atan Lakoff ve Johnson, metaforun çerçevesini şöyle çizmektedir:

“Şimdiye kadar öne sürdüğümüz en önemli iddia, metaforun sadece bir dil sorunu, yalnızca bir kelime sorunu olmadığıdır. Biz tam tersine, insanın düşünme sürecinin büyük ölçüde metaforik olduğunu ileri süreceğiz. İnsanî kavram sisteminin metaforik olarak yapıya kavuştuğunu ve belirlendiğini kastedtiğimiz şey budur. Lingüistik ifadeler olarak metaforlar, tam da bir kişinin kavram sisteminde bulunduğu için mümkündür.” (2015, s. 30).

Lakoff ve Johnson, çerçevesini çizdikleri bu yapıyı kavramsal metafor olarak sistemleştirmişlerdir. Bu teoriye göre metaforlar;

“(…) kaynak kavram alanı (source domain) ve hedef kavram alanı (target domain) olmak üzere iki kavram alanından oluşur. Hedef kavram alanı, kaynak kavram alanı vasıtasıyla anlaşılır. Kaynak kavram alanı somut bir kavram, hedef bilgi alanı ise soyut veya fiziksel bir kavram ya da nesnedir.” (Akşehirli, 2010, s. 2).

Bu çerçevelendirmeye göre kavramsal metaforlar, elbette kaynak itibarıyla dilseldir; burada gösteren ve gösterilen, kendisine benzeyen ve benzetilen ilişkisinin varlığı yadsınamaz. Sayılan hususlar olmakla birlikte bunları da aşan, sınırları düşüncenin sınırlarıyla eş değer görülen bir yapıyla karşılaşırız. Bir süreci kapsayan metaforları salt benzerlik ilişkisine indirgemek doğru olmaz. Bu yapıyı; kaynaklandığı kültürel arka plan, toplumsal bellek, düşünce sistematığı, bilinçaltı gibi birçok etmenle değerlendirmek ve bunlarla olan bağlamsal ilişkisine işaret ederek ele almak daha doğru olur.

Tam da bu noktada Lakoff ve Johnson’un metaforların değerinin dilsel bir yaratım olmasının ötesinde anlaşılması gerektiğiyle ilgili belirlemeleri yol gösterici olacaktır: Metafor, çıkış noktası itibarıyla bir dil meselesi olsa da asıl olarak bir düşünce ve eylem meselesidir; metaforların işaret ettiği benzerlikler, kültürel olarak üzerinde uzlaşılan ve gerçek olarak kabul edilen benzerliklerdir; metaforların asıl işlevi, tecrübelerin kavrayışını sağlamaktır (Lakoff ve Johnson, 2015, s. 202).

Yapılan belirlemelerden ve değerlendirmelerden hareketle metafor üretimini bir toplumun düşünsel ve kültürel göstergelerinden biri olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Burada “metaforu bir düşünce malzemesi, insan kavrayışının bir şekli olarak ve sadece bir söz figürü değil aynı zamanda bir ‘düşünce figürü’ olarak” (Akşehirli, 2010, s. 1) ele almak gerekir. Kavramsal metaforların dilin soyut sistemi içinde yayılmış hâlde olduğu göz önüne alındığında metaforlarla bu dil sistemini kullanan insanların dünyayı algılayış biçimlerinin (Akşehirli, 2010, s. 2) koşutluk göstermesi olağandır. Konuya -yazınsal metinler özelinde- Türk kültürü açısından yaklaştığımızda Türk dili yadigarlarının sunduğu metafor dünyasından yola çıkarak Türk kültürünün gelişimini ve Türk düşünce sistemini takip etmek mümkün olabilecektir. Alman ruhbilimci Friedrich Kainz’ın, dilin metaforik bir temele dayandığı ve her dilin bir metaforlar sözlüğü olduğu düşüncesi (Aksan, 1999, s. 62) Türk dili için de geçerlidir. Bu geniş sözlük içerisindeki bütün maddelerin incelenmesi elbette geniş zaman isteyen bir uğraştır. Öncelikle Türk kültüründeki süreklilikleri, değişim ve dönüşümleri, kırılma

noktalarını yansıtabilecek metaforlar üzerinde durmak, Türk düşünce sistematığının gelişimini görmek açısından yararlı olacaktır. Belirtilen kurgu ve amaç doğrultusunda Türk edebiyatında *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforlarının siyasi bir figür olarak gelişimi üzerinde durulmuş, bu metaforlara siyasi bir içeriğe sahip olmadan önce Türk kültürü açısından hangi anlamların yüklendikleri yazınsal metinlerin sunduğu malzemeler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu noktada eski Türk yazıtlarından yola çıkılmış ve 15. yüzyıla kadarki süreci kapsayan Eski Anadolu Türkçesi metinlerini içine alacak şekilde bir sınır belirlenmiştir. Bu sınırın çizilmesinin temel sebebi, Klasik Osmanlı Türkçesi metinlerinde söz konusu metaforlara pastoral iktidar kurgusu bağlamında benzer anlamların yüklenmiş olmasıdır. Özellikle siyasetnamelerde sıklıkla karşılaştığımız bu yapının ayrı bir çalışmayla değerlendirilmesi gerekliliği de ortadadır. Bu makaledeki asıl amaç, bir zihniyet dönüşümünün izini dil verilerine dayanarak takip etmek olduğundan 15. yüzyıla kadar kaleme alınmış olan metinlerin önemli bulgular ortaya koyacağı kanaatindeyiz.

3. Bulgular

Eski Türk yazıtlarında *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforları bir arada kullanılmamıştır. Zaman zaman *kurdun* güç; *koyunun* ise güçsüzlük, boyun eğme ya da tabiiyet figürü olarak kullanıldığı görülür. Bu şekildeki bir metaforlaştırma dahi sınırlı dil malzemesi sunan yazıtların gelişmiş ve sanatlı ögeler barındıran metinler (bk. Aksan, 2007b, s. 127-130) olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yaşamın içerisinde canlı sahneler sunan yazıtlarda *kurdun* yırtıcı bir hayvan olması dolayısıyla öldürülmesinin *erginlenmeye* işaret ettiği görülmektedir. Burada farklı metinlerde farklı hayvanlar sıralansa da *kurt*, ortak bir motif olarak kullanılmıştır. Yenisey yazıtlarından ve Moğolistan'da bulunan 1. *Del Ul Yazıtı*'ndan aktarılmış şu örnekler konuya açıklık getirecektir:

bêş yégirmi yaşımda tawgaç kanga bardım a er erdemim için alpın altın kümüşüg egrı tewe elde kişi kazgandım a yeti bôri öldürdüm e barsıg kökmekig öldürmedim e,

[On beş yaşımda Çin hanına gittim. Erkeklik kahramanlığımı elde etmek için sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım. Yedi **kurt öldürdüm**, pars ve Sibiryalı leoparı öldür(e)medim] (Begre, E11/9-10; Aydın, 2019, s. 70-71).

eñç? bars tirig begim yaşı erdemim esiz e elçi <...> ertim <...> şk²? kızı böke? <...> ölürtüm kök bôri kar<a> as bugu? ölürtüm,

[? Bars Tirig (adlı) beyimin yaşı (ve) kahramanlığım, ne yazık? Elçi <...> idim, <...> kız Böke? <...> öldürdüm. **Bozkurt**, kara kakım (ve) geyik **öldürdüm**] (Uybat VI, 4-6; Aydın, 2019, s. 203).

altmış kulan ölürtüm altı tebe ölürtüm yegirmi bôr[i] ölürtüm,

[Altmış yaban eşiği öldürdüm, altı deve öldürdüm, **yirmi kurt öldürdüm**.] (Moğolistan'da bulunan 1. Del Ul Yazıtı; Şirin, 2016, s. 658).

Yukarıda sıralanan sözcelerde *kurt öldürmek* biçiminde metaforik düzlemde karşılık bulan asıl anlatım, olgunlaşma ve erginlenmedir. Orhon yazıtlarında bilgelik ve alplıktan geçtiği vurgulanan erdeme sahip olmanın (Gümüş, 2016, s. 263), Yenisey yazıtlarından sıraladığımız metinlerde alplık/kahramanlık kısmını görmekteyiz. Erdemli olmanın aynı zamanda üne kavuşma anlamını da içerdiği göz önüne alındığında sergilenen davranışın altında yatan nedenler anlaşılacaktır. Bu bağlamda öteki hayvanlarla birlikte dile getirilen ve yinelenen *kurt öldürme* metaforu, olgunlaşma ve erginlenme aşamalarından biri olarak konumlandırılan kahramanlık/alplık göstermeyle ilgilidir.

Köl Tigin Yazıtı'nda *kurt (böri)*, güç ve hâkimiyet; *koyun (koń)* ise boyun eğme sembolü olarak kullanılmıştır. İlk defa aynı bağlam içerisinde gördüğümüz *koyun* ve *kurdun* sembolik kullanımında tam bir metaforlaşma gerçekleşmemiştir. Açık göndermelerle benzeyen, kendisine benzetilen ve benzetme ilgeci kullanılmıştır. *Kurt* benzetmesinde, benzetme yönü (küç) de dile getirilmiştir. Bu yönüyle tam teşbih oluşturulmuştur. Burada göz önünde bulundurulması gereken husus benzetmenin metaforlaşma sürecindeki aşamayı oluşturuyor (Aksan, 2004, s. 319) olmasıdır. Aktarılan kurgu içerisinde *kurt*, güç sembolü olarak Türk askerlerini; *koyun* da niceliksel üstünlüğe sahip olmasına karşın güçsüzlük, zayıflık ve boyun eğme bağlamında düşman askerlerini temsil etmektedir:

*Türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolzun tiyin kañım ilteriş kaganıg ögüm
ilbilge katunug teñri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç kañım kagan yiti
yigirmi erin taşıkmiş taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdakı taşıkmiş tagdakı inmiş
tirilip yetmiş er bolmış teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş yagısı
koń teg ermiş,*

[Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İteriş Kağan'ı, annem İbilge Hatun'u Tanrı, tepelerinden tutup yukarı kaldırmış muhakkak ki. Babam kağan on yedi erle başkaldırmış. (İteriş) başkaldırıyor diye haber işitince şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri **kurt** gibi imiş; düşmanı (ise) **koyun** gibi imiş] (KT D 11-12; BK D 10-11; Tekin, 2008, s. 26-28, 52-55; Aydın, 2012, s. 48, 81-82; Ercilasun, 2016, s. 512-513, 560-561).

Zieme tarafından Maniheist metinler arasında bulunan, baş ve son kısımları kayıp olan (Tekin, 2011, s. 15) *Hükümdar Övgüsü*'nde *bozkurdun* güç sembolü olarak sunulmasının yanında kılavuzluk özelliğine de vurgu yapılması dikkat çekicidir:

Kök böri teg sini [birle] yoriyim;

Kara kuzgun teg toprak üze kalayın

İgke kömüri

Bilegüke yarı teg bolayın;

[**Boz kurt** gibi senin ile varayım,

Kara kuzgun gibi toprak üstünde kalayım;

Hastalığa kömürü,

Biley taşına tükrüğü gibi olayım] (Zieme, 1969: 46; Tekin, 2011, s. 16).

Bu dörtlükte her ne kadar benzetme ilgeciyle bir bağlantı kurulmuşsa da metafora giden bir yapının izlerine rastlanması önemlidir. Türk mitolojisindeki ve destanlarındaki *kurt* motifiyle örtüşen bu yapı, Türk düşünce dünyasının ve kültürel birikiminin sürekliliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. *Oğuz Kağan Destanı*'nda karşımıza çıkan *kök börnin* kılavuzluk etmesiyle şiirdeki kurgu koşutluk göstermektedir. Söz konusu durum, *Oğuz Kağan Destanı*'nda şu şekilde geçmektedir:

andan soñ Oguz Kagan k(i)ne kök tülük-lüg kök callug irkek böri kördi. uşbu kök böri Oguz Kagan-ga aytdı kim emdi çerig birle mundun atl(a)ñ. Oguz atlap il küñler-ni big-ler-ni kiltür-gil, men sañga başlap yol-nı körgür-ür men, tep tedı. tañ irte bolduk-ta Oguz Kagan kördi kim irkek böri çerig-niñ tapuk-lar-ı-da yörügü-de turur. s(e)vindi, ilgerü ketdi;

[Daha sonra Oğuz Kağan yine boz tüylü boz yeveli **erkek kurt(u)** gördü. Bu **boz kurt**, Oğuz Kağan'a, 'Oğuz, şimdi ordu ile hücum et! Hücum edip halkı (ve onların) beylerini getir, ben sana rehber olup yolu gösteririm.' dedi. Oğuz Kağan sabah tan vaktinde **erkek kurdun** ordunun önünde yürüdüğünü gördü. (Buna sevindi (ve) oradan ayrıldı] (OKD 24/8-9; 25/1-9; Ağca, 2019, s. 111-113).

Oğuz Kağan Destanı'nda *kurdun* ordunun önünde yürüyüp kılavuzluk etmesi motifi, *Hükümdar Övgüsü*'nde şiirin yazarının hakanın yanında *bozkurt*, yani *kılavuz* olmak istemesiyle (Ercilasun, 2005, s. 233) örtüşmektedir.

Türklerin İslamiyet'e geçişlerinden önceki dönemlerinde *çoban*, *koyun* ve *kurt* olarak çerçeveselendirilen ve ideal yönetim anlayışını işaret eden metaforik kurgu görülmesi de özellikle *kurt* ve daha sonra *koyunun* metaforlaştırıldığına tanık olmaktadır. Doğrudan siyasi bir göndermesi olmayan bu yapı içerisinde *kurdun* alplık, güç, vb. şekillerde metaforlaştırıldığı; *koyunun* ise uysallık, tabiiyet, boyun eğme bağlamında değerlendirildiği görülmüştür. Yüklenen bu anlamların Eski Türk gelenekleri, inanışları ve yaşayış tarzıyla ve bunlara bağlı olarak geliştirilen düşünce sistemiyle ilgisi bulunmaktadır.

İslamî dönemin ilk Türk yazı dili olan Karahanlı Türkçesi metinlerinde *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforları yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İdeal yönetim modeli bağlamında özellikle siyasetnamelerde sıkça başvurulan bu metaforik yapının görülmesinde Doğu kültür ve edebiyatlarının da etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Bu kurgu içerisinde *çoban* ideal yönetici; *koyun* yönetilen kesim, yani tebaa; *kurt* ise sürünün selametini tehlikeye atacak, sürüyü tehdit edecek ve karmaşa ortamı yaratacak karşıt güç, yani zulmün temsilcisi olarak konumlandırılmaktadır:

"Burada bir toprak parçası üzerinde değil de dağınk bireylerden oluşan bir sürünün üzerinde otorite sahibi olan çobanın görevi, sürüsünü sürekli gözetlemek ve sürüsündeki bireylerin iyiliğini gözetmek suretiyle, emanetine verilen sürüyü selamete yönlendirmektir." (Bernauer, 2005, s. 284).

Çoban, bu selamete erdirmeye sürecinde sürüyü bütün tehlikelerden ve dış tehditlerden korumakla sorumludur. “Bu düzlemde hükümdar ve tebası arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğine dair çizilen perspektif karşılıklı bir bağa işaret eder.” (Türk, 2012, s. 143). Bu bağın oluşabilmesi için sürünün de *çobana* tabii olmasının gerektiğini vurgulamak gerekir. Karşılıklı olarak bu ilişkiyi kurmanın yolu da ancak ve ancak adil bir yönetimden geçmektedir. Adaleti temsil eden *çoban*, sürüsünü zulmün temsilcisi niteliğindeki *kurttan* korumalı ve güven ortamını oluşturmalıdır. *Çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforlarının kullanımındaki temel gerekçe budur.

Hemen bütün Doğu siyasetnamelerinde varlık bulan bu metaforik kurguya Türk edebiyatında *Kutadgu Bilig*'den itibaren rastlanmaktadır. Bir anlamda *pastoral iktidar* olarak değerlendirilebilecek bu yapı, iktidarın doğal yaşam içerisindeki varlığıyla ilişkilidir ve siyasetnamelerde ideal yönetimin metaforik anlatımı olarak yer almaktadır.

İktidar kavramına yönelik önemli belirlemeleriyle öne çıkan Michel Foucault, *çoban* ve *sürü* metaforuna Antik Yunan ve Roma kültüründen ziyade Doğu Akdeniz, Mısır, Mezopotamya ve Asur'da rastlandığına (2014, s. 28) ve özellikle İbranilerdeki Tanrı ve Tanrı tarafından çoban olarak atanan kral anlayışının Hristiyanlığa geçtiğine (Bernauer, 2005, s. 283-284) dikkat çeker:

“Fıraun Mısırlı bir çobandı. Aslında taç giyme gününde ritüel olarak çobanın değneğini alırdı; “insanların çobanı” terimi Babil monarkının unvanlarından da birisiydi. Ancak Tanrı da insanları otlayacakları çayıra götürme ve onlara yiyecek sağlama bakımından bir çobandı.” (Foucault, 2014, s. 28).

Özgür Kasım Aydemir, *pastoral iktidar* metaforunun salt Yahudiliğe ve oradan da Hristiyanlığa indirgenemeyeceğini; Hz. Muhammed'in çobanlık yapması ve İslamlık öncesi Türk kültüründeki şamanların da erk sahibi olmaları gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda bu metaforun evrensel bir nitelik taşıdığını (Aydemir, 2007, s. 553) vurgulamaktadır. Konuya bu açıdan yaklaştığımızda *Kutadgu Bilig*'den itibaren izlerini gördüğümüz *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforlarını, salt yabancı kültürlerin etkisiyle açıklamak doğru olmaz. Böylesi bir *pastoral kurgunun* Türk kültüründe de var olduğu ileri sürülebilir. Nitekim *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te (=DLT) de bu yönde bir işaret bulunmaktadır. Örneklerin çoğunluğunun Türk yaşayışından ve kültür dünyasından aktarıldığı göz önüne alındığında DLT'de *endik er* maddesinin örneklendirilmesi için aktarılan dördüğü, ideal yönetim metaforunun bir izdüşümü olarak değerlendirmek mümkündür:

endik kişi tētilsün

il törü yetilsün

toklı böri katılsun

kađgu yeme sawılsun;

[Kılıçla üzüntüyü dağıtalım ki ebleh uyanısın.

Ülke barışa kavuşsun.

Kurtla kuzu beraber yürüsün.

Böylece üzüntü bizden uzaklaşsın] (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 52).

Bu dörtlükte geçen *kurt* ve *kuzumun* birlikte hareket etmesi düşüncesi, birçok siyasetnamede de karşımıza çıkmakta ve ideal toplum düzenine işaret etmektedir. *Toklı böri katılsun* “Kurtla kuzu beraber yürüsün” dizesinin, yine bir Karahanlı dönemi eseri olan ve DLT ile aynı kültürel ve entelektüel ortamın ürünü olarak beliren *Kutadgu Bilig*’de *Böri toklı birle kozi boldı teñ* “Kurt ile kuzu müsâvi oldu.” (Arat, 2007, s. 317; Arat, 1991, s. 227) biçiminde karşımıza çıkması ortak duyuş ve düşünüş tarzının bir yansımasıdır. Pastoral iktidar kurgusunda zulme dayalı olarak karşıt gücü oluşturan *kurt* ile tebaayı oluşturan *koyumun* birlikte hareket etmesi ideal toplum düzenini simgeler.

DLT’de yüzeysel olarak gördüğümüz -elbette bir sözlük olması dolayısıyla gayet doğal bir durumdur- bu metaforun, bir siyasetname olmasından dolayı *Kutadgu Bilig*’de yaygın ve güçlü örnekleriyle karşılaşmaktayız. *Çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforları, eserin türü ve içeriğine de uygun olarak siyasi bağlamda işletilmiştir. Toplumsal düzenin ve refah ortamının tesis edilmesini imlemesi bakımından güçlü bir iktidar kurgusunun gösterenleri olarak sık sık bu metaforlara başvurulmuştur. Hükümdar Kün Togdı’nın ideal bir yönetici olduğunun göstergesi olarak DLT’de de karşımıza çıkan *koyun/kuzu* ve *kurdun* birlikteliği mesajına başvurulmuştur. Hükümdarın iyiliği ve dürüstlüğü sayesinde oluşan ülküsel dünya tasarımı, birbirine zıt olarak görülen *koyun/kuzu* ve *kurdun* uyum içerisinde hareket etmesine bağlanmıştır:

ilin itti tüzdi bayudı budun / böri koy birle suvladı ol ödün;

[Böylece hükümdar memleketini düzenledi ve tanzim etti; halkı zenginleştirdi; / o devirde **kurt ile kuzu** aynı yerden su içti] (KB, 449; Arat, 2007, s. 59; Arat, 1991, s. 42).

ajunka badı kör tükel kut kurı / kozi birle katlıp yorıdı böri;

[Bak, dünyaya tam bir saâdet kuşağı bağladı; / **kurt ile kuzu** bir arada yaşadı] (KB, 461; Arat, 2007, s. 60; Arat, 1991, s. 43).

könül tüzdi ilig kör anda naru / budunka birü turdu edgü törü

budun inçke tegdi turuk semridi / severi bedüdi yağı yavırdı

keçürdi küvençin sevinçin küni / ajunka yadıldı atı çav üni

tirildi bir ança yorıdı bu yañ / böri toklı birle kozi boldı teñ;

[Bundan sonra hükümdar gönlünü doğrulttu; / halka iyi kanunlar vaz’etmekte devam etti.

Halk huzûra kavuştu, zayıflar kuvvetlendi; / onu sevenler yükseldi, düşmanları zayıfladı.

Gününü sevinç içinde güvençle geçirdi; / adı, şöhreti ve nâmı dünyaya yayıldı.

Bir müddet böyle yaşadı ve böyle hareket etti; / **kurt ile kuzu** müsâvi oldu] (KB, 3093-3096; Arat, 2007, s. 317; Arat, 1991, s. 227).

Kutadgu Bilig' de *koyun* ve *kurdun* birlikteliğinden doğan toplumsal düzen ortamını gösteren birçok kullanımdan sonra olması gereken ideal yönetim biçiminin sınırlarının da belirlendiğine tanık oluyoruz. Bu noktada yukarıda kuramsal çerçevesini çizmeye çalıştığımız pastoral iktidar kurgusu bağlamında *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforuna başvurulduğu görülmektedir. Bu kurguda *çoban*, ideal yöneticiyi; *koyunlar*, tebaayı; *kurt* ise zulümle ilişkili olarak düzeni bozan karşıt güç, kötücül öge ya da düşmanı karşılamaktadır:

ay ilig katıglan özüñ edgü bol / begi edgü bolsa budun edgü ol

budun koy sanı ol begi koyçısı / bağırsak kerek koyka koy kütçisi

kapugda tirildi kalın aç böri / ay ilig koyug ked küdezip yorr,

[Ey hükümdar, gayret et, kendin iyi ol; / beyi iyi olursa halk da iyi olur.

Halk **koyun** gibidir; bey onun **çobanıdır**; / **çoban koyunlara** karşı merhametli olmalıdır.

Kapıda birçok **aç kurt** toplanmıştır; / ey hükümdar, **koyunları** iyice muhafaza altına al] (KB, 1411-1413; Arat, 2007, s. 158; Arat, 1991, s. 110-111).

Halkın refah ve huzurunun sağlanabilmesi ve adalet ortamının tesis edilebilmesi için zulmün ortadan kaldırılması gerekmektedir. Metaforik düzlemde zulmün temsilcisi olarak görülen *kurdun* bertaraf edilmesi sürünün devamlılığı açısından bir zorunluluktur. Bu bağlamda *Kutadgu Bilig'* de devlet düzeninin işleyişinin sağlanmasında önemli görülen ve işe yarayan üç tür insan içinde *kurtla/düşmanla* mücadele edecek cesur kişilerden de söz edilmiştir. Bilgili, akıllı ve hakîm kimseler ve sır tutan kâtiplerin yanında devletin ayakta kalmasını sağlayacak sacayağının sonuncusunu yiğit kişiler oluşturmaktadır. Bu durum aynı zamanda başka bir metaforu; *kalem* ve *kılıç* metaforunu da beraberinde getirmiştir. Güvenliği tehdit eden, huzuru bozan ve karmaşaya neden olabilecek unsurlara karşı verilecek mücadelenin yanında kalemle elde edilecek başarılar devlet ve toplum düzeni açısından önemli görülmektedir. İşte bu düzen için bir tehdit olarak görülen ve *kurt* metaforuyla aktarılan kimi öğelerle mücadele etmenin gerekliliği *Kutadgu Bilig'* de açık bir şekilde işletim alanı bulmuştur:

bu begler işiñe tusulur kişi / bu üç türlü ol kör ay ilçi başı

birisi biliglig ukuşlug büğü / takı bir bitigçi turur sözlegü

üçünçü kür ersig er ol toñ yürek / yağıka börike bu ersig kerek;

[Beylerin işine yarayan kimseler / şu üç türlü insanlardır, ey hükümdar.

Biri -bilgili, akıllı ve hakîm kimse, / biri -kendisine sıklar tevdi edilen kâtip,

Üçüncüsü cesür, merd ve pek yürekli yiğittir; / düşmana ve **kurda** karşı böyle bir yiğit pek lâzımdır] (KB, 2703-2705; Arat, 2007, s. 283; Arat, 1991, s. 200).

özüñ yüdti munça budun yükleri / odug tur usal bolma saknu yori

kalın aç böriker yığıldı saña / koyug ked küdezgl ay ilçi toña

iliñde biregü kiçe kalsa aç / anı sindin aytur bayat közni aç;

[Sen bu kadar halkın yükünü yüklenmiş bulunuyorsun; / uyanık ol, gâfil bulunma ve düşünerek hareket et.

Bir sürü **aç kurt** senin etrafına toplanmıştır; / ey kahraman hükümdar, koyunları iyi muhâfaza et.

Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa, / onu Tanrı sana soracaktır; gözünü aç] (KB, 5163-5165; Arat, 2007, s. 515; Arat, 1991, s. 373).

*Kutadgu Bilig'*de ideal yönetim bağlamında işletilen *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforuna *koç* metaforunu da eklemek mümkündür. Daha önce de ifade edildiği gibi devletin ayakta kalması için sayılan üç tür insandan birincisini teşkil eden bilgili insanların toplumdaki rolleri *koç* metaforuyla karşılanmıştır. *Koçun* sürüye öncülük etmesine koşut olarak âlimler de topluma öncülük etmek, yol göstermek ve toplumu doğruya ulaştırmakla sorumlu görülmüştür. Bu vasıflarından dolayı hükümdarın da âlimlerle iyi geçinmesi ve onları koruyup gözetmesi salık verilmiştir:

olardın kereki saña 'ilmi ol / könilikke yitse ayu birse yol

bular ol sürüg koyka erkeç sanı / koyug başlasa sürse yolca köni

katılgıl bularnıñ bile edgüleş / kutadgay saña iki ajun ulaş;

[Senin için lâzım olan onların (âlimlerin) ilmidir; / onlar insanlara yol göstererek, doğruluğa sevk ederler.

Bunları koyun sürülerinin **koçu** telâkki et; / onlar başa geçip, sürüyü doğru yola götürsünler.

Bunlar ile münâsebet kur ve iyi geçin; / böylece saâdete kavuşarak, her iki dünyada mes'ûd olursun] (KB, 4352-4354; Arat, 2007, s. 437; Arat, 1991, s. 314).

Yüzeysel biçimiyle DLT'de görülen ve *Kutadgu Bilig'*le birlikte düşünsel arka plan kazanan *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforları, Batı Türkçesinin ilk halkasını oluşturan Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de bu işletimini devam ettirmiştir. Özellikle tahkiyenin ön plana çıktığı, sembolik unsurlar barındıran ve mesaj kaygısı taşıyan metinlerde bu metaforlardan sıkça yararlanılmıştır. Bu anlamda ilk olarak Eski Anadolu Türkçesinin erken dönem metinlerinden olan Gülşehrî'nin *Mantiku't-Tayr* (=MT) adlı mesnevisi üzerinde durulacaktır. *Mantiku't-Tayr*, Feridüddin Attar'ın aynı adlı Farsça mesnevisinin Türkçe tercümesidir. Tercüme bir eser olmasına karşın *Mantiku't-Tayr*'ı değerlendirmeye almamızın nedeni, eserin bire bir çeviri olmayıp pek çok yeri Gülşehrî'ye ait olan bir adaptasyon olmasıdır (Ercilasun, 2005, s. 445). Attar'ın serbest bir tercümesi görünümündeki eserde Gülşehrî, konuları kendisine göre işlemiş ve yüz seksen altı hikâyeye yer veren Attar'ın eserinden yalnızca yedi hikâyeye almıştır (Yavuz, 2007, s. XXXVI-XXXVII). Bu yaklaşım tarzı, Gülşehrî'nin eserini özgün bir kimliğe büründürmektedir. Eseri ana hatlarıyla tanıttıktan sonra *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforlarına eserde hangi bağlamlarda yer verildiğine geçebiliriz. *Mantiku't-Tayr*'da öncelikli olarak *koyun* ve *kurt* metaforları adaletle ilişkilendirilmiştir. Adil bir yönetimin sergilenmesi sonucunda bir *kurdun* dahi *çobanlık* yapabilmesi, aynı zamanda güven

ortamına da işarettir. Sürüyü gözetecek ve kollayacak olanın karşıt güç konumundaki *kurt* oluşu dikkat çekicidir. Burada adil yönetimle tüm sorunların ortadan kalkacağı, tehdit unsurlarının bertaraf edileceği belirtilmiş ve bunun sonucunda ortaya çıkan genel atmosfer, *kurtla kuzunun barışması* metaforuyla dile getirilmiştir:

Birisi eydür ‘adâletdür işüm / Memleketde ‘adl-ıla hōşdur başum

*Hükm-ile bir derde yüz dermân / ‘Adl-ıla bir **kurdı** bir **çoban** kılam*

*Zulm-ıla ‘âdıllıgum çün ayrışa / **Kurd-ıla** mülkümde **koyun** barışa*

Ben siyâset diler-îsem sürmege / Korka togan keklige zahm urmaga

‘Âlemi çün ‘ilm-ile karışduram / Od-ıla suyu bile barışduram (MT, 2106-2110; Yavuz, 2007, s. 312-315);

Eydür ança ‘adl-ıla dürişürem / Halk-ıla insâf-ıla barışuram

*Kim benüm emrüm çün irişeler / **Kurd-ıla koyun** bile barışalar (MT, 3257-3258; Yavuz, 2007, s. 484-485).*

Mantku’t-Tay’ da karşımıza çıkan yapı, Ahmedî’nin I. Bayezid’in oğlu Emir Süleyman’ın methi hakkında yazdığı kasidede de benzer şekilde işletim alanı bulmuştur. *Koyun* ve *kurdun* birlikteliği, yine adaletle ilişkilendirilerek sunulmuştur:

Senüñ ‘adlünle arslan bişesinden / Geyikler buldılar ilen madâci’

*Kebuter bâz-ıla dutdı merâ‘iş / **Koyun kurd-ıla** düzetti [yoluna koydu, tanzim etti] merâti’ [çayırılar, otlaklar] (AD, XLVI/36-37; Akdoğan, ty, s. 112).*

Ahmed-i Dâ‘î Divanı’ nda (=ADD) Emir Süleyman’ın sağladığı adaletle -burada korku ögesine de yer verilmiş- *kurdun* bir *çobana* dönüşmesi metaforik düzlemde kullanılmış ve zulmün sona erdirilişiyle irtibatlandırılmıştır:

çü rā‘idür ra‘iyyet üzre ‘adlün / ra‘iyyet emn ü rāhat birle rāti’

*senüñ korquñ bile **çüpân** olur **kurd** / çü dārü’l-emn olupdur hep merâti’*

toğan keklik bile oldı muvâfık / geyik aşlan ile oldu muzâci’ (ADD, 11/42-44; Özmen, 2001, s. 31).

Adalet ve siyasetle yönetilen ülkenin güvenlik ve huzur içerisinde yaşam süreceği düşüncesinin vurgulandığı *Divan’* da bu adalet ve siyaset ortamı sayesinde keklığın şahinle yoldaş; *kurdun* da [sürüye] *çoban* olduğu dile getirilmiş ve pastoral iktidar kurgusu içerisinde ideal yönetim düzeninin çerçevesi çizilmiştir. Bu yapının da Osmanlı ülkesinde uygulama alanı bulduğundan söz edilmiştir:

uçmağından dünyaya bir il viribidi meger / Emn ü rāhat birle adın milk-i ‘oşmān eyledi

*mülkinüñ zabtın görüp ‘adl ü siyâset birle ol / kekligi şāhine yoldaş **kurdı** **çüpân** eyledi (ADD, 17/38-40; Özmen, 2001, s. 49-50).*

Ahmed-i Dâ'î, dönemin adalet ortamını yansıtmak amacıyla *kuzu* ve *kurdun* birlikte otlaması metaforuna başvurmuştur. Emir Süleyman için yazılan övgü içerikli bir kasidede adalete sığınılması karşısında zulmün işlemeyeceği ve böylelikle birbirine karşıt ya da düşman olarak görülen unsurların huzur ve güvenlik içinde yaşam alanı bulabileceği aktarılmıştır:

‘*adl-i nūşinrevāni kim dirler / aña ‘adlūn katında yoq miqdār*

kuzi vü kurd u keklik ü şāhīn / bile uçar qonar bile otlar

kime ‘adlūn penāh olursa aña / zulm idimez zamāne-i gāddār (ADD, 23/8-10; Özmen, 2001, s. 63).

Batı Türkçesinin ilk siyasetnamesi olma özelliğini taşıyan Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*'sında (=KKMU) *çoban*, *koyun* ve *kurt* metaforları doğrudan siyasi düşünce bağlamında kullanılmış ve eserde geniş bir yansıma alanı bulmuştur. Pastoral iktidarın göstereni niteliğindeki bu işletimler, ideal yönetim anlayışını imlemektedir. Aktaracağımız ilk sözce, konunun teorik çerçevesini çizmesi bakımından önemlidir. Burada hangi kavramın hangi kavrama karşılık geldiği, açık göndermelerle ve doğrudan benzetme ilgeçleri kullanılarak sunulmuş ve bir anlamda okuyucunun konuya hazırlanması sağlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu kurgu şöyledir:

(...) *bilmek gerek ki pâdişāh çoban bigidür ve qalan halâyıq sürü bigidür. Ve çobana vâcibdür ki sürüyü qurddan ve her şer ehlinden bekleye ve şaklaya. Şol hadde ki ger sürüde qoç ola ve boynuzu yiti keçi ola ve ba‘zı koyınlar ola boynuzsuz ve ol boynuz ısları dileyeler ki boynuzsuzlara güç ideler ve hayf göstereler. Ol boynuzlaruñ âfetin gerek ki çoban ol boynuzsuzlardan zâyil qıla. İndi sürü didüğümüz İslâm ehlidür ve kurd bu ortada zâlimler ve kâfirlerdür,*

[İşte padişahın **çoban**, halkın da **sürü** gibi olduğunu bilmek lâzımdır. Çobana da gereken ve vacip olan şey, sürüyü kurttan, hırsız eşkıya ve kötülük sahiplerinden koruması ve beklemesidir. Öyle ki sürüde koç ve boynuzu sert keçiler vardır. İşte boynuzlular boynuzsuzları süsüp zulm ile incitmek isterler. Onların boynuzlarının âfetlerini çoban, boynuzu olmayan koyunların üstünden kaldırmalıdır. Şimdi sürü diye söylediğimiz Müslümanlardır; **kurt** da bu aradaki kâfirler ve zalimlerdir] (KKMU, 38b/2-8; Yavuz, 2013, s. 97, 256).

Teorik çerçevesi çizilen pastoral iktidar kurgusu, dönemin padişahı olan Sultan Bayezid üzerinden somutlaştırılmıştır. Sultan Bayezid'in dönemin *çoban* olarak; *kurt*, *boynuzlu koç* ve *keçi* metaforlarıyla işaret edilen zulüm ve kargaşa ortamını sonlandırdığı belirtilmiştir. Hatta bu dönemde *boynuzsuzlar* olarak tarif edilen *koyunların* ileri giderek haddi aştıkları ve Firavun kesildikleri, bunun da dolaylı olarak ayrı bir zulüm ortamı oluşturduğu mesajı verilmeye çalışılmıştır. Daha önce karşılaşmadığımız bu yapı, adalet uygulamalarında da bir dengenin gözetilmesi gerektiğini vurgulamaları bakımından önemlidir. Söz konusu işletim metinde şu sözceyle varlık bulmuştur:

Şöyle ki meselâ çûbân-ı vakt şol resme vaktında hâzır oldı ki kurdı kırdı ve boynuzlu koçlarıñ ve keçilerün boynuzın sıdı ki şimdiki vaktıda koyunlar dañı kurd ister ki depeleye ovadan ovaya geçer ve evkât bir kurd ki görür irakdan turup yaqadan yakaya kaçır ve koyunun tozu kurdı eyle belliñledür ki şanasın koyun arasına kurd girdi ve boynuzlular eyle zebûn oldı ki boynuzsuzlar anlara Firavn oldı. Tâ hadda ki dişi koyunlar irkek koyuna kalğır ve süser ve uşandurur. Koçlarıñ zehresi yoğdur ki kulağın şala, boynuz hõd kanda kaldı;

[İşte zamanın çobanı (Sultan Bayezid), kurdu öldürerek, boynuzlu koçların ve keçilerin boynuzlarını kırarak vaktinde hazır oldu. Böylece şimdiki zamanda koyunlar bile ovadan ovaya geçip, tepelemek için kurt ister oldu. İşte bu vakitte bir kurt bunları görünce uzaktan durup, bir taraftan öbür tarafa kaçır. Hatta koyun sürüsünün kaldırdığı toz; koyun içine kurt girmiş gibi, kurdu ürkütüp kaçırır. Boynuzlular öyle güç duruma düştüler ki, sanki boynuzsuzlar onlara Firavun kesildi. Dişi koyunların erkek koyunların üzerine yürüyüp süsüp zarar vermelerine kadar, haddi aştılar. Koçların kulaklarını salmaya cesareti bile kalmadı, hatta boynuzları bile yok oldu] (KKMU, 39a/6-39b/4; Yavuz, 2013, s. 97-98, 257).

Türk siyasetname geleneğinin bir parçasını oluşturan ve *Kutadgu Bilig'* den sonra yazılan ilk Türkçe siyasetname olma özelliğini taşıyan KKMU'da pastoral iktidar kurgusu, öncelikle teorik bir çerçevede ve metaforik düzlemde sunulmuştur. Daha sonra doğrudan dönemin gelişmeleri üzerinden örneklendirmelere gidilerek söz konusu çerçeve somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Burada Şeyhoğlu, dönemin siyasi atmosferini yakından takip ederek gözlemlerini eserinde yansıtmıştır. Bu durum eserin salt teorik ve öğretisel bir yapıya sahip olmadığını; uygulamaya yönelik ve derin yapıda ıslahat tavsiyelerini de içeren bir kurguda tasarlandığını göstermektedir.

Sonuç

Orhon ve Yenisey yazıtları hayattan canlı sahneler sunan ve bilgileri öz bir şekilde anlatan metinler olarak dikkati çeker. Sınırlı dil malzemesi barındırmalarına karşın bu metinlerde kimi metaforların izlerine rastlanması, Türk kültür ve düşünce dünyası açısından önemlidir. Yazıtlarda konumuzu oluşturan çoban, koyun ve kurt metaforlarının doğrudan siyasi anlamda bir işletimi bulunmasa da kurt ve koyunun doğal yaşamla ilintili olarak metaforlaştırıldığı görülmektedir. Burada öncelikle kurdun alplık/kahramanlık, güç vb. şekillerde; koyunun ise uysallık, tabiiyet, boyun eğme bağlamında metaforlaştırıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Manici edebiyatta kurdun Oğuz Kağan Destanı'ndaki yapıya benzer şekilde kılavuz olma özelliğiyle metaforlaştırılması ilgi çekicidir. Elbette yüklenen bu anlamların Eski Türk gelenekleri, inanışları ve yaşayış tarzıyla ve bunlara bağlı olarak geliştirilen düşünce sistemiyle ilişkisi vardır.

Türklerin İslamiyet'e geçişleriyle birlikte ortaya koydukları metinlerde çoban, koyun ve kurt metaforlarına sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. İdeal yönetim modeli anlamında özellikle siyasetnamelerde sıkça başvurulan bu metaforik yapının görülmesinde Doğu kültür ve edebiyatlarının etkisinden söz edilse de DLT'de tespit edilen ve ideal toplum düzenini imleyen kurt ve kuzunun birlikte hareket etmesi metaforu, bu yapının Türk kültür dünyası ve düşünce sisteminde de bulunduğunu

göstermektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde özellikle *Kutadgu Bilig*'de geniş bir kullanım alanı bulan bu metaforlar, takip eden süreçte Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de yaygın bir biçimde işletilmiştir. Pastoral iktidar kurgusu olarak da değerlendirilebilecek bu yapı içerisinde *çoban* ideal yöneticiyi; *koyun* yönetilen kesim, yani tebaayı; *kurt* ise zulümle ilişkili olarak sürünün selametini tehlikeye atacak, sürüyü tehdit edecek ve karmaşa ortamı yaratacak karşıt gücü temsil etmektedir. Bu kurguda *çoban* ve *koyunlar/sürü* arasındaki ilişkinin sürekliliğini sağlayacak öge *adalet*dir. Adil davranan ve zulmü ortadan kaldıran bir *çobanın* sürüsü selamete erebilecektir. Bu metaforik düzlem, ideal bir yönetimi imlemektedir. *Kutadgu Bilig* ve KKMU gibi siyasetnamelerde sıkça başvurulan bu yapı; tahkiyeyi esas alan *Mantuku't-Tayr* ve yöneticilerin adaletli yönlerini de vurgulamak amacıyla övgü içerikli şiirlere yer veren Ahmed-i Dâ'î ve Ahmedî'nin divanlarında da işletim alanı bulmuştur.

Kısaltmalar

AD	: Ahmedî Divanı
ADD	: Ahmed-i Dâ'î Divanı
BK D	: Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü
DLT	: Dîvânü Lugâti't-Türk
KKMU	: Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ
KT D	: Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü
MT	: Mantuku't-Tayr
OKD	: Oğuz Kağan Destanı

Kaynakça

- Ağca, F. (2019). *Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı metin-aktarma-notlar-dizini-tpkibasım*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ahanov, K. (2008). *Dil biliminin esasları*. (Murat Ceritoğlu, Akt.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akdoğan, Y. (ty.). *Ahmedî - Dîvân*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0>, Erişim Tarihi: 31.05.2020).
- Aksan, D. (1999). *Anlambilim - anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Engin Yayınları.
- Aksan, D. (2004). Göktürk anıtlarında söz sanatları güçlü anlatım yolları. *Dilbilim ve Türkçe yazıları* (s. 318-328). Multilingual Yayınları.
- Aksan, D. (2007a). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. C. 3. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2007b). *En eski Türkçe'nin izlerinde*. Multilingual Yayınları.
- Akşehirli, S. (2010). Çağdaş metafor teorisi. <http://www.ege-edebiyat.org/wp/?p=551> (s. 1-4). Erişim Tarihi: 26.06.2020
- Arat, R. R. (1991). *Yusuf Has Hâcib - Kutadgu Bilig II çeviri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacib - Kutadgu Bilig I metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydemir, Ö. K. (2007). Hataî'nin şiirlerinden hareketle iktidar çözümlemesi. Filiz Kılıç ve Tuncay Bülbül (Ed.). *2. uluslararası Türk kültür evreninde Alevilik ve Bektaşilik bilgi şöleni bildiri kitabı* (s. 549-559). C. 1. Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Aydın, E. (2012). *Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Ongi, Küli Çor)*. Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibiryada Türk izleri Yenisey yazıtları*. Kronik Kitap Yayınları.
- Aydın, M. (2014). *Dilbilim el kitabı temel kavramlar ve konular*. Akademik Kitaplar Yayınları.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin sosyal inşası bir bilgi sosyolojisi incelemesi*. (Vefa Saygın Öğütle, Çev.). Paradigma Yayınları.
- Bernauer, J. W. (2005). *Foucault'nun özgürlük serüveni: bir düşünce etiğine doğru*. (İsmail Türkmen, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Büyükkantarcioglu, N. (2006). *Toplumsal gerçeklik ve dil*. Multilingual Yayınları.

- Cebeci, O. (2019). *Metafor ve şiir dilinin yapısal özellikleri*. İthaki Yayınları.
- Çiçekler, A. N. & Aydın, T. (2019). Kavramsal metafor kuramı ve belagat: karşılaştırmalı bir inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 14-26.
- Demir, M. (2009). Batı ‘metafor’u ve Doğu ‘istiare’sinin mukayeseli olarak incelenmesi. *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (18), 64-90.
- Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk bengü taşları*. Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. [Haz.] (2014). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânı Lugâtî’t-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Filizok, R. (2001). *Anlam analizine giriş*. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Foucault, M. (2014). Omnes et singulatim: siyasi aklın bir eleştirisine doğru. *Seçme yazılar 2: özne ve iktidar*. (Işık Ergüden & Osman Akinhay, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Gümüş, İ. (2016). Orhon yazıtlarında erdem üzerine söylem çözümlemesi. *SOBİDER-Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 254-264.
- Güz, N., Huber, E., Senemoğlu, O. & Öztokat, E. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. Multilingual Yayınları.
- Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Engin Yayınevi.
- Huber, E. (2013). *Dilbilime giriş*. Yabancıdil Yayınları.
- İmer, K., Kocaman, A. & Özsoy, A. S. (2013). *Dilbilim sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıran, Z. (1986). *Saussure’dan günümüze dilbilim akımları*. Onur Yabancı Diller Kitap ve Yayın Merkezi.
- Koca, Z. C. (2007). Bilgi kaynakları-iktidar ve söylem. *VI. uluslararası dil, yazın, deyişbilim sempozyumu bildirileri* (s. 541-549).
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2015). *Metaforlar hayat, anlam ve dil* (Gökhan Yavuz Demir, Çev.). İthaki Yayınları.
- Murphy, J. W. (2000). *Postmodern sosyal analiz ve postmodern eleştiri*. (Hüsamettin Arslan, Çev.). Paradigma Yayınları.
- Özmen, M. (2001). *Ahmed-i Dâ’î Divanı (metin-gramer-ıtkıbasım)*. C. 1. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Schrift, A. D. (2002). Dil, metafor ve retorik. *İnsan bilimlerine prolegomena - dil, gelenek ve yorum*. (Hüsamettin Arslan, Çev.). (s. 3-28).Paradigma Yayınları.

- Sinanoğlu, A. F. (2009). *Dil bilgi ve toplum üzerine düşünceler*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2008). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2011). İslâm öncesi Türk şiiri. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, (409: Türk Şiiri Özel Sayısı I -Eski Türk Şiiri), Türk Dil Kurumu Yayınlar, 3-42.
- Toklu, O. (2003). *Dilbilime giriş*. Akçağ Yayınları.
- Türk, B. (2012). *Çoban ve kral siyasetnamelerde ideal yönetici imgesi*. İletişim Yayınları.
- Vardar, B. (2001). Toplumsal yönden dil. *Dilbilim yazıları*. (s. 9-11). Multilingual Yayınları:
- Vendryes, J. V. (2001). *Dil ve düşünce*. (Berke Vardar, Çev.). Multilingual Yayınları.
- Yavuz, K. (2007). *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-Nâme) -metin ve günümüz Türkçesine aktarma-*. C. 1-2. SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık.
- Yavuz, K. (2013). *Şeyhoğlu Mustafa - Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ - Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı (inceleme-günümüz Türkçesi-metin-tpkibasım)*. Büyüyen Ay Yayınları.
- Zieme, P . (1969). Türkçe bir Mani şiiri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (16), 45-51.